

Middeleeuwse kerkelijke gebruiken in Zutphen

In het stadsbeeld van Zutphen nemen de kerkelijke gebouwen een overheersende plaats in. De beide grote stadskerken, gewijd aan St Walburgis en St Jan de Doper zijn nog steeds de hoogste gebouwen van de stad. Zij beheersen hun omgeving niet alleen door hun hoogte maar ook door hun oppervlak. In alle beschrijvingen van Zutphen wordt ruim aandacht geschonken aan de kerkelijke gebouwen. Deze blijft echter beperkt tot de geschiedenis of het uiterlijk. Geen aandacht wordt gegeven aan wat er in die gebouwen gebeurde. Zelfs bij 17e eeuwse en 18e eeuwse kerkhistorici is de belangstelling voor het feitelijk gebruik van de kerken beperkt. Toch is kennis van het gebruik dat van kerken werd gemaakt minstens zo belangrijk voor het begrip van deze gebouwen als kennis van hun bouwgeschiedenis of hun kunsthistorische betekenis. Evenals moderne bedrijfsgebouwen waren ook kerken in de loop van de eeuwen onderworpen aan verbouwingen, niet alleen omdat de smaak maar ook omdat het gebruik veranderde.

In en bij Zutphen waren vóór de Reformatie een kapittelkerk, een parochiekerk, een achttal kloosters en conventen, en twee gasthuizen met een eigen kapel.

Daarnaast zullen er in enkele huizen van de adel of van rijke burgers nog wel particuliere kapellen zijn geweest, maar daarover is weinig bekend. Van de gebouwen zijn de Walburgskerk, de Nieuwstadskerk, de Broederenkerk en de kapel van het Agnietenconvent nog over. Alle andere gebouwen zijn ofwel geheel verdwenen, zoals het Heer Hendrikshuis, het klooster Isendoorn of het franciscaner klooster op Galilea (de oude begraafplaats aan de Warnsveldse weg) ofwel zo ingrijpend verbouwd dat ze niet meer als klooster te herkennen zijn, zoals het Oude Convent (nu Oude Wand 39).

De gebouwen die nog als kerken herkenbaar zijn, zien er nu heel anders uit dan in de Middeleeuwen, zowel van binnen als van buiten. Dit geldt niet alleen voor de gebouwen die niet meer als kerk in gebruik zijn, maar ook voor de gebouwen die dat nog wel zijn.

Ook het gebruik dat van de kerken werd gemaakt is in de loop van de eeuwen zeer sterk veranderd. De komst van de Reformatie – in Zutphen pas definitief in 1591 – betekende een ingrijpende wijziging. De rijke middeleeuwse katholieke eredienst verdween uit het openbare leven. Toen de katholieken

in de 19e eeuw hun godsdienst weer in het openbaar mochten uitoefenen, was ook bij hen de eredienst veranderd. Het tweede Vaticaans Concilie betekende een vereenvoudiging van de katholieke eredienst. Dit alles heeft tot gevolg dat we ons nu nauwelijks meer een voorstelling kunnen maken van wat er vroeger allemaal in middeleeuwse kerken gebeurde.

Er is wel iets bekend over de eredienst in de Middeleeuwen. Ondanks de Reformatie, die tot gevolg had dat veel katholieke geestelijke instellingen verdwenen, zijn ook in Nederland liturgische handschriften en andere documenten bewaard gebleven en in archieven, musea of particuliere collecties terecht gekomen. De Gregoriaanse kerkmuziek is altijd in de belangstelling gebleven en ook de wereldlijke middeleeuwse muziek is de laatste decennia onderwerp van studie en brede belangstelling geworden. De overige aspecten zijn relatief weinig belicht. Ook van de middeleeuwse religieuze instellingen in Zutphen is een aantal documenten en handschriften bewaard gebleven die enig licht werpen op de liturgische gebruiken in de Middeleeuwen. De meeste handschriften en documenten hebben betrekking op de Walburgskerk.

In het navolgende zal daarom eerst ingegaan worden op de huishouding van de Walburgskerk in de Middeleeuwen en vervolgens op de liturgische gebruiken in die kerk.

De huishouding van de Walburgskerk in de Middeleeuwen

De Walburgskerk was een collegiale of kapittelkerk, dat wil zeggen dat er aan de kerk een kapittel was verbonden, een college van geestelijken.

Het kapittel van St Walburg is een relatief oude stichting. Het wordt voor het eerst genoemd in een oorkonde van 1059. Wie het heeft opgericht is onduidelijk; als de graaf van Zutphen het niet zelf heeft opgericht, dan heeft hij het kapittel al wel zeer snel onder zijn invloed kunnen brengen. Dit blijkt uit het feit dat hij het recht van benoeming had van de kanunniken. Een uitzonderlijk gegeven, want bijna alle kapittels van boven de grote rivieren zijn gesticht door de bisschop van Utrecht.

Het kapittel bestond uit 12 kanunniken. Deze hadden elk recht op een aandeel in de inkomsten uit het vermogen van het kapittel. Anders dan monniken die de gelofte van armoede

hadden gedaan, waren kanunniken sinds het concilie van Aken (816) gerechtigd om bezit te hebben. Een aandeel in de inkomsten van het kapittel heette een prebende. Het vermogen van het kapittel bestond hoofdzakelijk uit landerijen en boerderijen, huizen binnen en buiten de stad, inkomsten kwamen verder uit schenkingen, legaten en giften van gelovigen. Het verdeelen van de inkomsten gebeurde op bepaalde dagen in het jaar. Meestal waren dat vaste feestdagen in het jaar zoals de feestdag van St Maarten (11 november), St Pieter (22 februari), St Walburg (25 februari of 1 mei). Een deel werd ook verdeeld als presentiegelden, dat wil zeggen aan de hand van de aanwezigheid bij de religieuze verplichtingen.

Van de 12 kanunniken moesten er zes tot priester gewijd zijn, waardoor ze gerechtigd waren tot het opdragen van de mis en het bedienen van de sacramenten. Drie moesten diaken zijn en drie mochten subdiaken zijn, ze waren wel geestelijken maar hadden niet alle wijdingen ondergaan voor het priesterschap. De deken (decanus) was voorzitter van het kapittel en had toezicht op het geestelijk leven; hij was verantwoordelijk voor de uitoefening van de religieuze verplichtingen door de geestelij-

ken aan de kerk verbonden. Verder waren er de thesaurarius (penningmeester) en de scholasticus (schoolmeester). Laatstgenoemde was verantwoordelijk voor de kapittelschool, waarvan de leerlingen met hun koorzang de eredienst opluisterden. Ook was er de camerarius, die verantwoordelijk was voor de periodieke uitkeringen aan de kanunniken en de uitdeling van de presentiegelden aan de geestelijken die de koorgebeden bijwoonden. Verder waren er 17 vicarissen, priesters voor het lezen van missen op (zij)altaren, die gelezen moesten worden omdat er een vicarie (stichting) voor was opgericht, of omdat voor een bepaald aantal missen was betaald. Er waren drie choriscii (koorgenoten), verder waren er scholaren, (koorknappen, meestal leerlingen aan de kapittelschool) en choraulen (voorzangers).

De Walburgskerk was behalve de kerk van het kapittel ook de parochiekerk voor de oude binnenstad en de Spittaalstad, dat wil zeggen dat de geestelijkheid van de kerk belast was met de zielzorg en de bediening van de sacramenten in dit gebied.

De deken van het kapittel was tevens pastoor. Hij liet de zielzorg grotendeels aan andere leden van het kapittel of vicarissen

over. Het altaar van het H. Kruis in de viering van de kerk (dat wil zeggen het midden) was het parochiealtaar, waar de mensen de mis konden horen. Er is reden voor de vraag of de parochiekerk gewijd was aan O.L. Vrouwe, net zoals in Deventer, omdat in oude stukken over de parochie O.L. Vrouwe soms genoemd wordt. Anders dan in Deventer was er geen aparte kerk voor de parochie, de Walburg was zowel kerk van het kapittel als kerk van de parochie. De Nieuwstad had haar eigen parochiekerk, gewijd aan St Nicolaas (tegenwoordig aan St Jan de Doper). Verder waren er broederschapen in de kerk gevestigd, zoals die van St Walburgis, St Joost en Ewald, de St Anthonie Groote en Kleine Broederschap, de St Annabroederschap, met als belangrijkste functie het bidden voor het zieleheil van de overleden leden. Het gilde van Joost en Ewald was mogelijk een begrafenisgilde, de Anthoniebroederschapen bedreven liefdadigheid. Ze hadden elk op de dag van hun patroonheilige hun plechtige heilige mis en daarna hun jaarlijkse maaltijd. De leden namen groepsgewijs deel aan grotere processies. De leden konden zowel geestelijken als leken zijn.

De kerk had ook wereldlijke functionarissen. De belangrijkste hiervan voor de kerk zelf waren de kerkmeesters, twee in getal. Ze werden door de stedelijke raad benoemd, en waren onder meer belast met het beheer van de wereldlijke goederen van de parochie. De hoofdmoot van hun werk werd gevormd door het beheer van het gebouw, met uitzondering van het koor van het kapittel. Dat moest het kapittel zelf doen. Na de Reformatie bleef de functie van kerkmeesters bestaan, en ontwikkelde zich later tot kerkvoogdij.

Een andere belangrijke functionaris was de proost. Oorspronkelijk was deze belast met het beheer van de wereldlijke goederen van het kapittel. De proost werd in Zutphen benoemd door de graaf van Zutphen, die dit recht gebruikte om zijn adellijke gevolg gunstig te stemmen. Evenals elders is de rol van de proost al in de 13e eeuw uitgespeeld. Hij heeft geen invloed meer op de gang van zaken in de kerk en zijn enige relatie met de kerk bestaat eruit dat hij verplicht is tot een aantal leveringen aan de kerk, ten behoeve van kapittel en eredienst. De kerk werd schoongehouden door vrijwilligers, de Walburgis- of Onze Lieve Vrouwe-maagden.

De middeleeuwse liturgie

Tot aan het midden van de 19e eeuw werd de kerk voor veel meer gebruikt dan nu. Behalve voor religieuze doeleinden werd de kerk ook gebruikt als ontmoetingsplaats en wandelpromenade. In de Middeleeuwen werden ook contracten in de kerk afgesloten. De kerk kon ook dienen als bewaarplaats voor stedelijke en kerkelijke documenten. Het religieuze gebruik stond echter primair: men ging er naar de mis, woonde er de getijden bij, werd er gedoopt, trouwde er en werd er begraven. De middeleeuwse katholieke liturgie was zeer veel uitgebreider dan de huidige katholieke of protestantse liturgie. Het kapittel had als voornaamste dagelijkse plicht het zingen van de getijden, zoals dat ook in de kloosters en conventen gebeurde, en het vieren van een hoogmis. De getijden werden in kapittelkerken vaak gecombineerd. Op bepaalde feestdagen werd de hoogmis voorafgegaan en/of gevolgd door een processie, in de kerk, rondom de kerk of door de stad. Het kapittel vierde zijn liturgische plechtigheden op het hoogkoor rondom het hoogaltaar. Daar hadden de heren van het kapittel hun koorgestoelte.

Daarnaast werden vele andere missen gelezen of gezongen op de zijaltaren of soms ook op het hoogaltaar. Soms werden ook getijden gezongen op zijaltaren, in aparte kapellen. In de Late Middeleeuwen kwam het gebruik op om het lof te zingen in de namiddag (een zang- en gebedsdienst, meestal ter ere van O.L. Vrouwe, soms ook ter ere van het H. Kruis).

Een belangrijk onderdeel was het lezen van missen voor het zieleheil van de doden, immers daardoor kon wellicht hun verblijf in het vagevuur bekort worden. Dit gebeurde door het kappittel, voor de eigen overleden leden, of door één van de vicarissen, al dan niet op verzoek van de broederschappen. Op de jaardag van overledenen kon ook een 'commendatio' worden gehouden. In de Walburgskerk werd dan op de zerk van de overledenen een aantal kaarsen geplaatst en werd daar een aantal psalmen gezongen en gebeden gezegd. Vanzelfsprekend was de kerk elke dag open van de metten tot en met de complete.

De psalmen, gezangen en hymnen, alsmede de teksten uit de bijbel of uit de kerkvaders, varieerden al naar gelang de soort plechtigheid. Die variatie hing echter ook samen met de kerke-

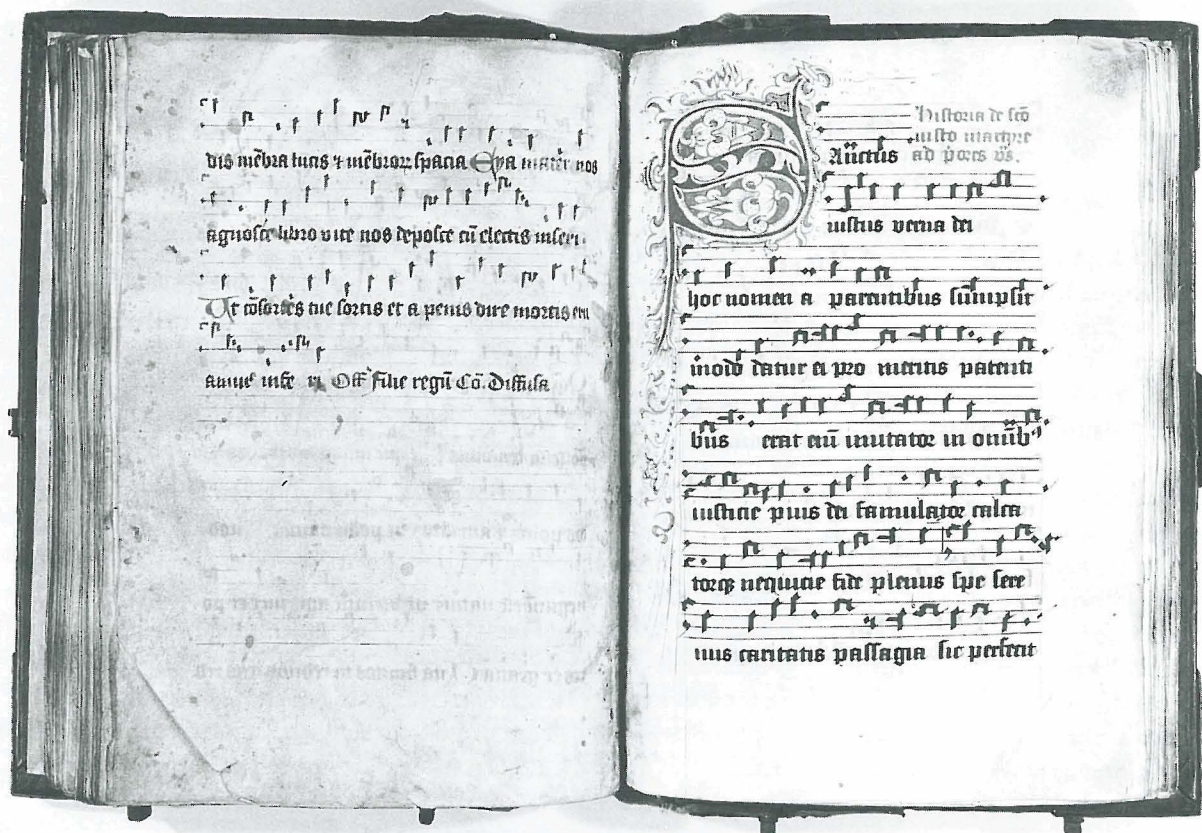
lijke feestdag die gevierd werd. De kerkelijke feestdagen werden bepaald aan de hand van de kerkelijke kalender. Deze kalender verschilde van bisdom tot bisdom. De belangrijkste kerkelijke feestdagen waren overal dezelfde, zoals Kerstmis, Pasen, Hemelvaart en Pinksteren en enkele tientallen feestdagen van heiligen. Andere feestdagen van heiligen werden echter alleen maar in één bisdom gevierd. De dag van de Kerkwijding en de feestdag van de patroonheilige, naar wie de kerk genoemd was, verschilden van kerk tot kerk. In een enkel geval werd de feestdag van een heilige waarvan relieken in de kerk aanwezig waren, in die kerk plechtig gevierd.

De Zutphense kerkelijke kalender

Vanwege al deze variabelen zijn liturgische handschriften meestal vrij gemakkelijk thuis te brengen. Ook de Zutphense liturgische handschriften zijn vrij eenvoudig als zodanig te herkennen. Om te beginnen maakte Zutphen in de Middeleeuwen, evenals nu, deel uit van het bisdom Utrecht, en dus gold hier de kalender van dit bisdom. Specifiek Zutphens is de verering van St Walburga of Walburgis (allebei mag!). Deze hei-

lige abdis die ook nu nog in Zuid-Duitsland zeer vereerd wordt, had maar liefst vier feesten en gedenkdagen in Zutphen. De belangrijkste waren 25 februari, haar sterfdag (in 779) en 1 mei, de overbrenging van haar relieken. Daarnaast waren er twee gedenkdagen, 4 augustus, waarop haar aankomst uit Engeland op het vasteland van Europa herdacht werd, en 24 september waarop een andere overbrenging van haar relieken werd herdacht.

Twee andere heiligen, van wie de verering een specifiek Zutphense bijzonderheid was, waren St Gudula (dezelfde als die uit Brussel) en St Justus. St Gudula werd in Zutphen vereerd omdat zij de patroonheilige was van de kerk in Lochem. Deze kerk behoorde toe aan het kapittel in Zutphen, dat er de pastoor benoemde. Haar feestdag valt op 8 oktober. Van St Justus bezat de Walburgskerk relieken, die aanleiding gaven tot plechtige viering van zijn feestdag op 11 oktober. De kerkwijding van de Walburgskerk werd gevierd op de zondag vóór St Bartholomeus Apostel (24 augustus). Zoals reeds opgemerkt zijn de meeste Zutphense liturgische handschriften afkomstig uit de Walburgskerk. De in liturgische opzicht belangrijkste zijn het

grote antiphonarium van St Walburg, het mortuarium (dodenboek) van vicarissen, het missaal van het Anthoniusaltaar en het brevier (getijdenboek) van deken Peter van Suchtelen († 1552) dat thans in Brussel wordt bewaard. Verder zijn er kleinere antiphonaria en een responsorieboekje. Vermoedelijk bevinden zich in het archief van het kapittel en in dat van de kerkmeesters in andere kleinere documenten nog meer aanwijzingen over de liturgie. Een antiphonarium is een boek waarin alle antiphonen staan met de bijbehorende muziek. Antiphonen zijn korte gezangen die worden gezongen vóór en na

de psalmen gedurende de getijden. Het grote antiphonarium bevat jammer genoeg alleen het 'zomerdeel', de antiphonen van Pasen tot en met eind november. Gelukkig zijn in dit deel drie van de vier feestdagen van St Walburgis beschreven. Samen met de gegevens in het brevier van Peter van Suchtelen, het missaal van het Anthoniusaltaar en de kleine antiphonaria levert dit een compleet beeld op van het officie van St Walburgis, dat wil zeggen alle lezingen, gebeden en gezangen met de muziek, die op haar vier feestdagen gelezen en gezongen moesten worden. Onderdeel van deze liturgie waren de hymne van

St Walburgis 'Ave flos virginum' (Gegroet o bloem der maagden) die op alle getijden gezongen werd, en de sequentie van St Walburgis 'Ad promendum laudes Dei' (Om God lof te brengen) die tijdens de mis tussen de eerste of Epistellezing en tweede of Evangelielezing werd gezongen. Het grote antiphonarium van St Walburg bevat ook enkele andere bijzondere aanwijzingen voor liturgische gebruiken in de kerk. Uit sommige documenten blijkt dat de crypte een belangrijke rol vervulde in de liturgie in de Paasweek. Dit lijkt te worden bevestigd door het antiphonarium. In de week na Pasen

gaat het kapittel tijdens de vespers naar de bron (die zich traditioneel in de crypte bevond, en in de Walburgkerk waarschijnlijk ook) onder het zingen van antiphonen die bij de dag horen, bezingt daar het water en het licht (dat in de Paaswake was gewijd en ontstoken) en gaat onder het zingen van enkele antiphonen weer naar het koor terug.

Vóór de kanunniken en chorisocci naar hun plek in het koor gingen om er de getijden te zingen hielden zij een korte statio (samenkomst) ergens in de kerk, vanwaar zij in processie naar het koor gingen. Waar ze deze statio hielden is niet duidelijk, in ieder geval niet in de crypte. Mogelijk ergens in de buurt van de sacristie of in het benedenkoor (viering). In het antiphonarium wordt aangegeven wanneer de statio op een bijzondere manier gehouden wordt, namelijk op het feest van Maria ten Hemelopneming (15 augustus), of wanneer zij vervalt, bijvoorbeeld vóór de vespers van Sacramentsdag.

Een bijzonder gebruik was een kort vraag- en antwoordspel op Hemelvaartsdag. Nadat de processie die vóór de mis werd gehouden terugkwam in het midden van de kerk, werden enkele antiphonen en gedeelten van re-

sponsoraria gezongen die tezamen een vraag- en antwoordspel vormden. De inhoud daarvan had betrekking op het gebeuren van Hemelvaart. De celebrerende priester speelde – staande op de trappen naar het hoogkoor – de rol van Christus, het koor die van de apostelen. Zij smeekten Christus om te blijven, Hij antwoordde met de belofte van de komst van de Heilige Geest. Het geheel vond plaats precies onder de schildering van Hemelvaart in het oostelijk gewelfvak van de viering.

De crypte werd – zoals aangegeven – gebruikt voor bijzondere plechtigheden (lijdenstijd, zoals in Deventer?). Op een aantal vaste dagen per jaar werd er de mis gelezen door speciaal aangewezen priesters: de krofteners (kroft = crypte). Dit waren volgens een document uit 1483 de vier hoogfeesten in het jaar, de grote feesten van O.L. Vrouwe, en enkele andere feestdagen, in totaal ongeveer 20 keer per jaar. De aangewezen priesters kregen daarvoor een vergoeding, die betaald werd door de moederoverste van het klooster het Rondeel.

Een aantal keren per week werd in de namiddag door kanunniken, chorisocci en vicarissen het lof gezongen. Dit gebeurde volgens een document uit 1450 on-

dermeer in het benedenkoor (medio ecclesiae, midden van de kerk) op alle Mariafeestdagen, op alle zaterdagen en op alle dagen in de vastendagen behalve in de lijdensweek om vijf uur 's middags. Dan volgt een beschrijving van de plechtigheid, waaruit blijkt dat ervoor geluid wordt en dat er op het orgel gespeeld wordt (voorzoover mij bekend de oudste vermelding van het orgel in de kerk). Uiteraard krijgen de deelnemers een presentiegeld, dat betaald wordt uit de opbrengst van de verkoop van een lijfrente aan Andries Iseren.

Het benedenkoor vervulde een belangrijke rol in de eredienst. Het was de plaats van het altaar van het H. Kruis, dat diende als parochiealtaar. Het was ook de vaste plaats voor de jongens van de kapittelschool die het koor vormden en die bij de getijden en de mis moesten helpen zingen. In de westelijke helft van de viering hing de grafkroon boven de tombe van de graven van Zutphen. Hier werden ook commendatio's (een korte plechtigheid bestaande uit het zingen van enkele psalmen en het zeggen van enkele gebeden) gehouden door de vicarissen en leden van de broederschap van St Walburgis ter nagedachtenis aan de overleden collega's en

overleden begunstigers.

Ook de ruimte onder de toren had een functie in de liturgie. In de beschrijving van de verplichtingen van de leden van de broederschap van St Walburgis is te lezen dat de leden tijdens de introïtus (intredezing) van de dodenmis zich naar de toren moesten begeven en daar moesten wachten terwijl er voor de overleden geluid werd. Daarna werd een commendatio gehouden in het benedenkoor, vervolgens begon de requiemmis.

Uit deze korte beschrijving van enkele elementen van de middeleeuwse eredienst in de Walburgskerk is duidelijk dat de kerk op een andere manier werd gebruikt dan nu. Processies, aparte plechtigheden vooral voor de doden, bezoek aan altaren op diverse plekken in de kerk, en in de crypte bij bijzondere gelegenheden, veel klokgeklui gaven de liturgie een grote variatie en rijkdom. Van de 'regieaanwijzingen' kunnen we maar weinig meer terugvinden. Met behulp van anderssoortige aanwijzingen is hier en daar iets te reconstrueren. Van de muziek voor de koorzang is in Zutphen daarentegen relatief veel bewaard gebleven, alle koorzang in gregoriaanse of daar tegenaanleunende vormen. Deze muziek

klonk in continue ontwikkeling, zeker zeven eeuwen lang, vanaf de stichting van de allereerste kerk tot aan het eind van de 16e eeuw.

Met de intrede van de Reformatie werden het kapittel en de vicarieën afgeschaft. De bezittingen werden gesecculariseerd, door de overheid in beslag genomen. De altaren werden weggebroken, de gregoriaanse muziek verstomde. Het zou 400 jaar duren voordat op 25 februari 1990 de Hymne en Sequentie van St Walburgis opnieuw in de Walburgskerk zouden klinken.